

**Tarixiy-qomusiy manbalarda ifodalangan olamning lisoniy manzarasi
va uning madaniyat tarixini o'rganishdagi o'rni
(Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk" asari misolida)**

Zokir Boynazarov*

ORCID: 0000-0001-X964-145X

Annotatsiya

Ushbu maqolada til, uning madaniy-tarixiy areallari, tarixiy taraqqiyoti jarayonlari aks etgan tarixiy-qomusiy asarlar, jumladan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk" asari misolida tahlil etiladi. Ma'lum bir tilning tarixiy kategoriya ekanligi, shu tufayli til va u amal qilgan davr bir-biri bilan sinxronik, panaxronik va statik tizim sifatidagi bog'liqlikligi qayd etilgan. Turkiy va o'zbek tillarining madaniy-tarixiy areallari, unda turli davrlarda qo'llangan so'z va tushunchalarva izohlari tarixiy – qomusiy lug'atlar va yozma manbalarga asosan tahlil etilgan. Til taraqqiyotining turli bosqichlaridagi shakliy va ma'noviy o'zgarishhaqida ayrim mulohazalar keltirilgan hamda misollar bilan dalillangan. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk" asari kabi tarixiy-qomusiy asarlarning va ularda ifodalangan dunyoning lisoniy manzarasining tarixiy, madaniy va ilmiy qiymati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Mahmud Koshg'ariy, "Devonu lug'at-it turk", til, til va davr, madaniy-tarixiy areallari, tillar geografiyasi, millat, megasotsioma, moddiy va nomoddiy madaniyat.

Kelish sana: 16/11/2019

Qabul qilish sanasi: 26/12/2019

*, Araştırma Görevlisi, Semerkant Devlet Üniversitesi Özbek Dilbilimi Bölümü, Özbekistan, E-Posta: juliboy2@gmail.com

**The Language picture of the World represented in historical
and encyclopedic sources and its place in the study of cultural history
(In the example of ân Mahmut Kashgary's “Divânü Lugât’it-Türk”)**

Abstract

In this article, the place of historical and encyclopedic works reflecting cultural and historical areals of language and its historical development processes are examined in the example of Mahmut Kashgary's "Divânü Lugât’it-Türk". It is stated that a certain language is a historical category and therefore the language and the historical period in which it develops are connected as synchronic, panacronic and static systems. The cultural and historical spheres of the various branches of Turkic, also Uzbek language, the meaning and interpretation of the words and concepts used in different periods in Turkic are analyzed based on historical - encyclopedic dictionaries and written sources. Some explanations are given about the examples of words that have undergone changes in different stages of language history and the evolutionary changes taking place in them. The historical, cultural and scientific value of the linguistic landscape of the world is given in historical and encyclopedic sources such as “Divânü Lugât’it-Türk” by Mahmut Kashgary.

Keywords: Mahmut Kashgary, “Divânü Lugât’it-Türk”, Language, Language and Time, Cultural and Historical Areas, Language Geography

Received Date: 16/11/2019

Accepted Date: 26/12/2019

**Языковая картина мира, представленная в историко-
энциклопедических источниках и ее место в изучении
истории культуры
(на примере «Словаря тюркских наречий» Махмуда Кашгарского)**

Резюме

В этой статье изучено место исторических и энциклопедических источников, отражающих культурные и исторические ареалы языка, и процессы его исторического развития рассматриваются на примере труда "Словарь тюркских наречий" Махмуда Кашгарского. Утверждается, что определенный язык является исторической категорией, и поэтому язык и исторический период, в котором он развивается, связаны как синхронные, панахронические и статические системы. На основе историко-энциклопедических словарей и письменных источников возможен анализ культурно-исторические сферы различных отраслей тюркского, а также узбекского языков, значение и толкование слов и понятий, использованных в разные периоды тюркского языка. Даны некоторые пояснения к примерам слов, которые претерпели изменения на разных этапах истории языка, и эволюционным изменениям, происходящим в них. Историческая, культурная и научная ценность языковой картины мира дается в исторических и энциклопедических источниках, таких как «Диван лугатит-тюрк» Махмуда Кашгарского.

Ключевые слова: Махмуд Кашгарский, «Диван лугатит-тюрк», язык, язык и время, культурные и исторические пространства, языковая география.

Получено: 16/11/2019

Принято: 26/12/2019

Kirish

Ma'lumki, ma'lum bir tilning madaniy-tarixiy areallari deb xalqning tarixiy taraqqiyoti jarayonida unga xos bo'lgan madaniyatining tarqalish geografiyasi tushuniladi. Madaniy-tarixiy areal tarixiy kategoriya bo'lib, davr o'tgan sayin o'z chegaralarini va ma'no-mazmunini o'zgartirib boradi. Tilning madaniy-tarixiy areallari nafaqat til va ma'naviy madaniyatning tarqalish hududlarini, balki moddiy va nomoddiy madaniyat unsurlari (millat, xalq)ning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ta'siri yoyilgan mintaqalarni ham qamrab oladi¹.

Binobarin, hozirgi Markaziy Osiyo davlatlari, Afg'oniston, Sharqiy Turkiston va qisman Eron hududlari o'zbek tilining tarixiy-madaniy areallari bo'lib, tarixiy jihatdan o'zbek ma'naviy va moddiy madaniyatining obidalari ana shu hududlarda o'zbeklar va ba'zan turli til va madaniyatga mansub bo'lmish shaxslar tarafidan yaratilgan edi². Bu hol o'zbek tili tarixiga oid qomusiy va filologik lug'atlar hamda ularda izohlangan leksema (so'z) va frazeologik birliklarning ma'no-mazmunida ma'lum ma'no farqliliklarining vujudga kelishiga yo'l ochadi. Qolaversa, tilda va uning sathlarida yuz beradigan neologizatsiya, arxaizatsiya, so'z o'zlashtirish, til birliklarining aktualizatsiyasi va deaktualizatsiyasi, leksikadagi periferial so'zlarning faollashishi kabi tabiiy jarayonlar "kechagi" so'zning ma'nolarini "bugungi" til jamoasi tomonidan boshqacha talqin va qabul qilinishiga yo'l ochadi³.

Boshqa tarafdin, til taraqqiyotining yuz berish matritsasi bo'lgan vaqt (zamon, davr) ham tilning leksikasida va ma'lum bir tilning belgilari orqali ifodalangan olamning lisoniy manzarasida (OLM) yuz beradigan o'zgarishlarda o'z izini qoldiradi. Aslida vaqt ham xuddi til kabi ijtimoiy hodisa bo'lib, u tabiatda, jamiyatda, ijtimoiy va xususiy (shaxsiy) ongda yuz beradigan o'zgarishlarning zamon kontekstini tashkil etadi

¹ V.Yu., Mixalchenko (red.) *Slovar sotsiolingvistikicheskix terminov*. Rossiyskaya akademiya nauk / Institut yazikoznaniya/. Rossiyskaya akademiya lingvistikicheskix nauk / Institut inostrannix yazikov. - M. - 2006. -312 s. - ISBN: 5-88 934-311-4 ; Xodjiev A. P. *Uzbekskiy yazik // Yaziki mira: Tyurkskie yaziki*. - M.: Institut yazikoznaniya RAN, 1996., 426—437. 5-655-01214-6.

² Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*.-Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990. -PP.4-18; Sa'dullayev A.va boshqalar. *O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti*. -T.: Akademiya, 2000, 13-28 – betlar.

³ Gerashenko B.M., Shipitsina G.M. *Leksikograficheskoe otrajenie dinamicheskix protsessov v leksike russkogo yazika // Nauchnie vedomosti. Seriya Gumanitarnie nauki*. 2010. № 18 (89). Vipusk 7. –S.21-30.

va vaqtning ma'lum qismlarida yuz beradigan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar, ilmiy-texnik taraqqiyot, ijtimoiy-siyosiy va ba'zan tabiiy kataklizmlar (inqiloblar, urushlar, zilzila, toshqin, tsunami...) tilning barcha yaruslariga va, ayniqsa, uning tashqi va ichki ta'sirlariga anchagina ochiq bo'lgan leksikasiga, leksik birliklarning semantikasiga anchagina ta'sir o'tkazadi. O'z navbatida, til ham jamiyatga va undagi sotsium va megasotsiumlarga aks ta'sir o'tkazadi. Jumladan, tilda yangi paydo bo'lgan so'z va iboralar, tushunchalar insonlarga dunyoning mohiyatini va tevarak-atrofdagi bo'layotgan voqea-hodisalarni teranroq anglab olishga ko'maklashadi, o'z g'oya va fikrlarini teranroq va aniqroq ifodalashga yordam beradi⁴.

2.Til taraqqiyoti gohida davr, zamon tushunchasi bilan aloqador bo'lmagan holda kechishi mumkin

Ma'lumki, til faqat sinxronik emas, panaxronik (umumdavriy, doimiy) va statik (turg'un) tizimdir (F.de Sossyur). Nutqva til qo'llanayotgan paytda dinamikdir, lisoniy amaliyotda til (potensiya) nutq (shakl)dan oldin keladi, ammo til o'z birliklaridan boshqa xuddi shunday birliklarni mexanik ravishda tug'dirmaydi, aksincha u nutqiy tajriba (material)ni umumlashtirishva tartibga solish tarzida ro'y beradi⁵. Til-nutq dixotomiyasining aloqasi panaxron (umumdavriy) va panalokatsiondir (umummakoniyl), ular ikki nisbiy mustaqil va bog'liq tizim sifatida amaldadir. So'zlardagi shakliy va mazmun o'zgarishlari munosabatini tekshirishda ham ana shu xususiyatlarni nazarda tutish kerak bo'ladi.

Ma'lumki, insonning fikrlashqobiliyati hamda odam ongida borliqning in'ikos etishi tarixiy jihatdan o'zgaruvchan va doimo rivojlanishda bo'luvchi hodisalar jumlasiga kiradi. Har ikkala holda ham bu o'zgarishlar «inson ongining moddiy tomoni» bo'lgan tilda o'z ifodasini topadi, demak insoniyatning ijtimoiy va intellektual taraqqiyoti til rivoji bilan barobar kechadi. Shuning uchun leksema va so'zlarning til unsurlari sifatida shakllanishi va taraqqiyot tarixini biologik organizm – odam, ijtimoiy sub'ekt – inson hamda jamiyatning taraqqiyot tarixi fonida olib qarab tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Qayd etish lozimki, til taraqqiyotining (shu jumladan, so'zlarning shakllanishi va ularning semantik-struktural o'zgarishlarining) davriyligini fizik-falsafiy birlik bo'lmish

⁴ A. S. Dudchik- A. A., Simonova- A. A. Shnotina *Yazik i vremya: problema smisla v filosofii i yazike* // Nauchno-metodicheskiy elektronniy jurnal «Konsept» – 2016. – T. 2. – 576–580.

⁵ Sodiqov Q. *O'zbek tili o'tmishda qanday atalgan?* ><http://tashgiv.uz/o'zbek-tili-o'tmishda-qanday-atalgan/> (December, 2018).

yil (yoxud asr, era...) tushunchasi bilan qiyoslab, o'lchab-o'rganishhamisha ham to'g'ri bo'lavermaydi. Til taraqqiyoti gohida davr, zamon tushunchasi bilan aloqador bo'lmagan holda kechishi mumkin (masalan, ibtidoiy turmush darajasida qolib kelgan xalqlar va qabilalar tilida); shu sababli til turmushidagi o'zgarishlarni o'lchash, davrlashtirish uchun til strukturasi ro'y bergan o'zgarishlar va hodisalar "vaqt birligi" vazifasini bajaradi [8], ya'ni bu xildagi o'zgarishlar uchun asr, yil kabi tushunchalar o'rniga tilning yaruslaridagi rivojlanishva o'zgarish ko'rsatkichlari «taymer» vazifasini bajaradi.

O'zbek tili tarixida "Devonu lug'atit turk" yozilganidan beri o'tgan 950 yilga yaqin vaqt mobaynida xalqning mentalitetida, ijtimoiy ongda, shu bilan birga, tilimizning lisoniy belgilar tizimida, tushuncha apparatida, leksik qatlamlarida, uning boshqa yaruslarida xilma-xil o'zgarishlar yuzaga keldi. Tabiiyki, bu o'zgarishlar tilning tamalida turgan leksik, semantik, sintaktik xususiyatlarni tubdan o'zgartirmadi, balki jamiyat hayotida yuz bergan o'zgarishlarni asos o'laroq, azaliy belgi va tushunchalarga yangi ma'no yuklandi, ularning semantikasiga o'zgartirishlar kiritildi, til birligining leksik-semantik "yuklamasi" qayta baholandi va hakozi. Zotan, til revolyutsion o'zgarishlardan "o'zini tiyadi", tadrijiy rivojlanish til taraqqiyotining asosiy yuz berish shaklidir. Zero, prof. N. Mahmudov haqli qayd etganidek, "olamning lisoniy manzarasiga tegishli til jamoasi ongida tarixan shakllangan va uning tilida barqarorlashgan dunyo haqidagi tasavvurlar dunyoni anglashva bo'laklash usullarining jami bo'lib, u mazkur til sohiblarining barchasi uchun odatiy, tabiiy va majburiydir. Ayni shu odatiylik va majburiylik olam lisoniy manzarasining bardavomligini, tarixiy davrlararo til jamoasida (qavmda, xalqda) tirikligi va vorisiyligini, avloddan avlodga o'tib kelaverishini ta'minlaydi⁶. Mashhur amerikalik sotsiolingvist Uilyam Labov to'g'ri ta'kidlaganidek, "lisoniy o'zgarishlar ijtimoiy kontekstda yuz beradi, shu sababli tildagi struktur o'zgarishlarni dastlab til tizimi ichida olib qarash, so'ngra tashqi til faktorlariga murojaat qilish mumkin emas"⁷.

Shu sababli M.Koshg'ariy yashagan davr bilan davrimiz orasida yuz bergan ijtimoiy va lisoniy o'zgarishlarni bir-biridan ayirmagan holda ko'rib chiqis ho'rirlidir.

3.Tilning nomlanishi ham bir dalildir

X – asrdan beri mamlakatimiz hududlarida yashagan qadimgi xalqlar va

⁶ N.Mahmudov *Tilning so'z xazinasi va olamning lisoniy manzarasi* // So'z san'ati, № 1 (2018), 22-b.

⁷ Labov U. *O mexanizme yazikovix izmeneniy* // Novoe v lingvistike. Vip.7. Sotsiolingvistika. – M.: Progress, 1975, 228.

tillarning (qadimgi soʻgʻdlar, parkanaliklar, toxarlar, xorazmiylar, baqtriyaliklar...) bir qismi tarix mulkiga aylandi [5], oʻzbek tili ham bir necha bor yangilanish, takomillashish, orqaga ketish jarayonlarini boshdan oʻtkazdi. Bu holni avvalo, tilimiz oʻz tarixida bir necha nomlar bilan atalganida koʻramiz. Mavzuning bilimdon tadqiqotchisi prof. S.Qosimovning taʼkidlashicha, “xalqva tilining yoshi har qachon ham u atalayotgan ot tarixi bilan oʻlchanavermaydi. Chunki muayyan til oʻz tarixi davomida bir qancha nom bilan yuritilgan boʻlvi mumkin. Buning misoli: hozirgi “oʻzbek”, “oʻzbek tili” atamalarining kelib chiqish tarixi u qadar eski emas. Aslida esa oʻzbek xalqi va tilining tarixi juda eski zamonlarga ildizotgan boʻlib, hozirgi otining tarixi uning yoshini oʻzida aks ettirmaydi. Oʻtmishda hozirgi oʻzbeklar va ularning tili bir qancha nom bilan atab kelingan⁸.

Gʻarbdagi va hattoqardosh Turkiyadagi tadqiqotchilarning oʻzbek tili tarixi, ayniqsa, XIV – XVI asrlardagi adabiy til uchun “chigʻatoy tili”, “chigʻatoycha” terminlarini hanuzga qadar qoʻllab kelayotgani kuzatiladi va ular bunday yondashuvi uchun tarixda bir ora bu tilni aynan ana shu nom bilan qoʻllangani asos boʻlganini koʻramiz: “Hozirgi zamon orientalistikasida XV asrning ikkinchi yari – XVI asr boshlaridagi turkiy adabiyotning klassik bosqichini “chigʻatoy adabiyoti”, tilini esa “turkiy”, “eski oʻzbek tili” nomlari bilan yonma-yon “chigʻatoy tili”, “chigʻatoy turkiysi” deb atalmoqda. XV–XVI asrlarda bu atamaning ijtimoiy-siyosiy vazifasi oʻta kengaygan bir sharoitda butun Mavoraunnahr elini, uning xalqini, xalqining tilini ham ifodalay boshladi: yurtini, elini **Čigʻatay**, **Čigʻatay eli**, xalqini **Čigʻatay ulusı**, uning tilini esa **čigʻatay türkisi** deyildi. Jumladan, Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asarida: **Čigʻatay el meni özbek demäsün, / Behuda fikr qılıp ğam yemäsün** (SHN.111)”⁹.

Özbek atamasi etnonim sifatida XIV asrdan boshlab qoʻllanilgan boʻlsa-da, tilga nisbatan kech amal qilgan. Chunonchi, oʻsha kezlar oʻzbek qavmining shevasi **özbek tili** deb emas, **türkî**, **qıpçaq tili** deb atalgan. Qipchoqshevalari keyinchalik hozirgi tilshunosligimizda “eski oʻzbek adabiy tili” deb atalayotgan yozma tilga ham taʼsir eta boshlagan. Lekin u eski oʻzbek adabiy tilining tayanch dialektiga aylangan emas. Yaʼni adabiy til situatsiyasida keyin qoʻshilgan ulusning dialekti u qadar hal etuvchi oʻringa koʻtarila olgani yoʻq. Chunki bu davr Movarounnahr va Xuroson adabiy muhitida qadimgi va eski turkiy adabiy til anʼanalari va taʼsiri ustuvor edi. Binobarin, XIII–XVI

⁸ Q.Sodiqov, *Oʻzbek tili oʻtmishda qanday atalgan?* (December, 2018).

⁹ Sodiqov, *Oʻzbek tili o....*, (2018).

yuzyilliklardagi klassik adabiy til (“chig‘atoy turkiysi”) shu an’ana ta’sirida shakllangan. O‘zbek adabiy tilining keyingi davrlardagi taraqqiyoti ham bevosita ayni adabiy til davomida turadi. Bu tadrijiy jarayonni XVII asrdan XX asr boshlarigacha yashab o‘tgan Abulg‘oziy, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat va boshqa o‘nlab mumtoz adabiyotimiz namoyandalarining asarlari tilida yaqqol kuzatish mumkin.¹⁰

Shu tufayli keyingi keyingi ming yil ichida o‘zbek etnosi (xalqi, millati) tilida va butil haqida boshqa xalqvakillari tomonidan yozilgan filologik va qomusiy lug‘atlardagi so‘zlar izohida farqliliklarni kuzatilishi tabiiydir.

4. Tilimiz tarixidagi tarixiy-qomusiy manbalar va “Devonu lug‘at-it Turk”

Turkiy tillar, shu jumladan, o‘zbek tili tarixidagi eng qadimgi lug‘atlar XI asrdan XIII asrga qadar yaratilgan bo‘lib, Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asaridan boshlanadi. Bu davrga yana Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddamatu-l-adab», mualliflari noma’lum asarlardan «Tarjumon turki va ajami va mo‘g‘uli», «Kitobi at-tuhfat uz-zakiya fi-l-lug‘atit turkiya» kabi lug‘atlarni kiritishimiz mumkin.

XV asr va XIX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrdagi lug‘atchiligini asosan Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlar tashkil etadi: Tole’ Imoniy Hiraviyning «Badoe’ ul-lug‘at» (1405), «Abushqa» (XVI asr), Muhammad Mahdiyxonning eski o‘zbekcha-forscha «Sanglox» (1748), Ya’qub Chingiyning «Kelurnoma» va Shayx Sulaymon Buxoriyning «Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy», Muhammad Rizo Xoksoning «Muntaxabu-l-lug‘ot» va «Zubd ul-lug‘ot», Ishoqxon Ibratning «Lug‘ati sita al-sina» kabi asarlarini misol qilib keltirish mumkin.

Bu lug‘atlar o‘z davrining lug‘atshunoslik an’analarida yaratilgan bo‘lsa-da, unda ayni tilning (o‘zbek) turli davrlardagi holati va undagi so‘zlarning ma’no-mazmunini hisobga olib tuzilgan yoki muayyan badiiy matnda qo‘llanilgan shakllarini kuzatish mumkin.

YusufXosHojib, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg‘ozi Bahodirxon kabi o‘zbek tilini o‘z asarlarida san’atkorona qo‘llagan va xoh turkiy, xoh arabiy-forsiy so‘zlarni bo‘lsin, ma’nova ifoda potensialini yuksak mahorat bilan ifodalashning uddasidan chiqqan mutafakkir ijodkorlarning asarlari va ularga bizning davrimizda tuzilgan lug‘atlarda ham tilimiz tarixidagi olamning lisoniy manzarasining (OLM) ulkan parametrlari yashirinib yotibdi. Jumladan, Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati ulug‘shoirning barcha leksik boyliklarini qamrab olgan bo‘lib, Navoiyning

¹⁰ Sodiqov, O‘zbek tili o.....,(2018).

turkiy tildagi asarlari materiallari bo'yicha hozirgi zamon leksikografiyava tarixiy-filologik tahlil usullariga tayangan asosida tuzilgan, unda so'zlarning mukammal izohi berilgan¹¹. Bundan tashqari, Sho'rolar davrida eski Ittifoqning Moskva, Peterburg kabi turkologiya markazlarida yaratilgan "Drevnetyurkskiy slovar", "Etimologicheskiy slovar tyurkskiy yazikov" ("Drevnetyurkskiy slovar", "Etimologicheskiy slovar tyurkskiy yazikov")¹² kabi tilimiz tarixiga doir lug'atlarda ham turkiy tillar leksikasi orqali ifodalangan tarixiy OLM haqida ma'lumotlar mavjud.

Quyidagi jadvalda turli davrlarda va o'zbek (turkiy) til materiallariga asoslangan tilda yaratilgan asarlarda qo'llanilgan ba'zi leksemalarning konseptual uzviyligi va farqliligini kuzatish mumkin:

*Jadval**

<i>Leksema (so'z)</i>	<i>Ma'nosi</i>	<i>Manba</i>	<i>Izoh</i>
adaq <i>'adaq berti iki yoruği için'; 'adaqı ud adaqı teg', bu kursi adaqı üç adri;</i>	'odam yoki hayvonning oyog'i, narsaning oyog'i, quyi qism, asos, pastlik '.	YXH QBH,124, 43, 41.	'Qutadg'u Bilig'da 'oyoq' , 'narsaning oyog'i' ma'nosi; O'g'uz Qag'an masali'da esa 'pastlik, etak' ma'nosi old planga chiqadi.
<i>Muzday tegän tag'nñ adaqıda kelti</i>		O'QM, 41, 15.	
ayaq / ayəq <i>'har soya harakatidin bag'irda tob va har ayəq</i>	'odamning oyog'i; oxir, so'ng, intiho;		1- va 2-ma'nolarda QBH va O'QM bilan o'xshashlik mavjud bo'lsa-da, Navoiy

¹¹ Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1-4 jildlar. E.I.Fozilov tahriri ostida. -T.: Fan, 1983-1984.

¹² Kollektiv. *Drevnetyurkskiy slovar*. -L.: Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1969,- 715 S.; Kollektiv. *Etimologicheskiy slovar tyurkskiy yazikov*. T.1-3. -M.: Vostochnaya literatura, 1974-1980. - 768 + 349 + 395 S.

* *Bu jadvaldagi materiallar quyidagi manbalardan olindi: Drevnetyurkskiy slovar*. -L.: Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1969. - 715 S.; Kollektiv. *Etimologicheskiy slovar tyurkskiy yazikov*. T.1-3. -M.: Vostochnaya literatura, 1974-1980. - 768 + 349 + 395 S.; Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1-4 jildlar. E.I.Fozilov tahriri ostida. -T.: Fan, 1983-1984; O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. E. Begmato, A. Madvaliev tahriri ostida. -Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklonediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008. Tegishli betlar jadvalda ko'rsatilgan.

<p><i>ünidin köñülde iztirǎb’;</i> <i>Bu xayǎling keldi behǎsil</i> <i>xayǎl, Balki bǎştin tǎ</i> <i>ayǎq bǎtil xayǎl;</i> <i>Taxt ayǎg’i sari sǎlib</i> <i>takyahǎh, Yǎtib erdi,</i> <i>bǎshi üzrǎ keldi shǎh</i></p>	<p>poya, quyi, past’.</p>	<p>ANAIL, I, 46, 47</p>	<p>asarlarida 3-ma’nodan to’ragan 8 ta qo’shimcha ma’no borligi qayd etilgan.</p>
<p>oyoq <i>‘o’ng oyoq, chap oyoq’;</i> <i>ipak qurtining oyoqlari’;</i> <i>‘dadam suvog’i</i> <i>ko’chgan devorlarga,</i> <i>eski shkaf, oyog’i</i> <i>maymoq stullarga bir</i> <i>qarab qo’ydi’;</i> <i>‘ko’chaning boshidan</i> <i>oyog’igacha tosh</i> <i>terilgan’;</i> <i>‘kuz kunlarining oyog’i,</i> <i>qish kunlarining boshi</i> <i>edi’;</i> <i>‘ekinzorning oyog’i’</i></p>	<p>1. Odam, hayvon, qush va umumanjonli organizmlargavdasini ng tayanib turishi, yurishi va o’rinalashi uchun xizmat qiladigan a’zo; 2. Stol, stul, so’ri, karavot kabi buyumlarning yerga tayanib turadigan qismi, poyasi; 3. oxir, odoq 4. fasl, davr va sh.k. ning oxiri, tugashi; 5. chet, chekka, quyi tomon; etak</p>	<p>O’TIL, II, 89-91</p>	<p>‘O’zbek tilining izohli lug’ati’da leksemaning ma’nosi besh alohida yo’nalishda ixtisoslashgani va ‘oyoq’ konseptidan yangi-yangi situativ ma’nolar o’sib chiqqani kuzatiladi. Shuningdek, tarixiy ‘odoq’ konsepti ‘oyoq’ konseptidan farqlanib, alohida izohlanadi.</p>
<p>belgü <i>‘qut belgüsi bilig’</i> <i>‘kišilk bolur čin kiši</i></p>	<p>‘belgi, xususiyat’ ‘belgi, xususiyat’</p>	<p>MK DLT, I.403</p>	<p>‘Devon’ va ‘Qutadg’u Bilig’ning Qohira nusxasi matnlarida ‘belgi’ leksemasining mazmuni bir xil.</p>

<u>belgüsi'</u>		YXH	
belgü nişan		QBK, 345	'Qutadg'u Bilig'ning
<i>'kiçigdä bolur barça</i>	'belgi, xusuiyat;		Namangan nusxasida ma'no
<u>belgü nişan'</u>	nishona'	YXH	'Alisher Navoiy asarlarining
belgü		QBN, 128	izohli lug'ati'da leksemaning
<i>'O'ylakim, har kimsa</i>			ma'nosi arab va fors tillaridagi
<i>nekim qilg'usi / Ba'zi</i>	'belgi, asar, nomu		'kichik belgi' ma'nolari (<i>asar</i>),
<i>išta bor oning <u>belgüsi'</u></i>	nishon, nishona'		'zarracha' (<i>nomu nishon</i>) paydo
<i>'Ketur bir boda, ey</i>		ANAIL, I,	bo'lgan
<i>soqiyki, ichsam</i>		263	
<i>qolmag'ay boqiy /</i>			
<i>Fanodin bal, baqodin</i>			
<i>ham zamirim lavhida</i>			
<u>belgü'</u>			
belgi		O'TIL, I,	
<i>'yo'qolgan bolaning</i>	1.tanib olish,	220	'O'zbek tilining izohli lug'atida
<u>belgilari'</u>	ko'rsatish yoki		leksemaning ma'nosi to'rt
<i>'So'roq <u>belgisi'</u></i>	farqlashga xizmat		alohida yo'nalishda
	qiluvchi narsa;		ixtisoslashgani va 'alohida'
	nishon.		belgi' konseptidan yangi-yangi
			(hatto, <i>ramz</i> tushunchasini
	1. biror ma'no,		beruvchi) situativ ma'nolar
	mazmun yoki		o'sib chiqqani kuzatiladi.
	miqdor		
	ifodalaydigan grafik		
<i>'Buyumlarning sifat va</i>	alomat, ishora.	O'TIL, I,	
<i>xususiyatlari logikada</i>		220	
<u>'belgi' deb ataladi</u>			
	2. narsa, voqea-		
	hodisalarning o'ziga		
<i>'sukut – rozilik <u>belgisi'</u></i>	xos xususiyati, sifati		
	3. ichki kechinma,	O'TIL, I,	

	holatdan, kasallikdan dalolat beruvchi tashqi alomat: ramz	221	
<p>ısığ <i>‘ısığ ney’</i></p> <p><i>‘ısığ yüzlük ol kör qamuğqa sevüğ’</i> [issiqyuzli bo‘l, xalqqa sevimli bo‘lasan]</p> <p><i>‘uzun ısığka öñätür’</i> [uzoq davom etgan isitmadan tuzalish]</p> <p>ısığ //ısıq <i>‘chu ketti yigitliku, uzadi qarılıq, dam sovudı, ya’ni qolmadi qon ham ısıq’</i></p> <p>issiq <i>‘quyoshning ıssig’i, olovning ıssig’ı’</i></p> <p><i>‘ıssig’ı bor, yuzi ham bo’rtib turibdi’</i></p> <p><i>‘ıssiq suv, havo ıssiq’</i></p> <p><i>‘ıssiq va yangi palto’</i></p>	<p>qaynoq, issiq, iliq, xushmuomala</p> <p>isitma, badan temperaturasi</p> <p>haroratli, issiq</p> <p>1. kinetik energiya, issiqlik, harorat;</p> <p>2. harorat, isitma</p> <p>3. yuqori haroratli, isigan, qizigan, issiq holatli</p> <p>4. issiq saqlaydigan,</p>	<p>MK DLT,I,102</p> <p>QBN, 142</p> <p>DTS, 213</p> <p>ANAIL, I, 263</p> <p>O’TIL, II, 233-234</p>	<p>‘issiq’ leksemasining har qanday sifat-konsept kabi ma’nolar tizimi ancha keng va uning eng eski chog’lardanoq metaforalashgan ma’nolari o’rtaga chiqa boshlagan. ‘Qutadg’u bilig’da ‘issiq yüzli’ ifodasi bilan boshlagan bu metaforik ma’no keyinchalik lug’aviy ma’noga siljiganini ko’ramiz.</p> <p>Alisher Navoiy asarlarida ‘iisiq’ so’zida konseptual ma’nolarning chegaralanishi bu davrga kelib bu so’zga ekvivalent holda qo’llanilgan ‘otash, harorat’ o’zlashgan so’zlar kirib kelganligi bilan izohlash mumkin.</p>

<p><i>'kechadan beri Kumushning ichiga issiq kirgani yo'q'</i></p> <p><i>'Elchibek uni chaqirib, bir issiq gap aytgisi keldi'</i></p>	<p>issiq tutadigan</p> <p>5. qozon ovqati, pishirilgan (issiq) taom</p> <p>6. kishiga xush keladigan, yoqimli</p>		
<p>bir</p> <p><i>'bir erig oqun urti'</i> [bir jangchini o'q bilan otdi]</p> <p><i>bir ülüğ tujmaq bilig jiltizi</i> [birinchi bo'lim – bilishning asosidir]</p> <p><i>'üç körüğ kişi kelti sabı bir'</i> [uch ayg'oqchi keldi – gaplari bir xil]</p> <p><i>'bir qorqunçığ uluğ yaruğ'</i> [bir qo'rqinchli kuchliyorug'lik]</p> <p><i>'kimün emgäki kirsä kimkä birär'</i> [birovning mehnati boshqasiga bir foyda keltirsa]</p> <p>bir</p> <p><i>'har kimgaki bir vafo ko'rguzdim'</i></p>	<p>1. bir (sanoq son)</p> <p>2. bir (tartib son)</p> <p>3. ayni, bir xil</p> <p>4. aniqlik artikli vazifasida</p> <p>5. harakatning sodir etilganligini bildiruvchi so'z vazifasida</p> <p>1. son (sanoq son)</p>	<p>DTS, 101-102</p> <p>QBN, 125</p>	<p>'bir' leksemasining konseptual ma'nolari u barcha tillarda ham sanoq tizimining dastlabki soni bo'lgani va geneologik jihatdan 'men', 'o'z' 'birov' ma'nolaridagi 'inson' konsepti bilan aloqasi mavjud bo'lgani uchun eng qadimgi davrlardan e'tiboran ko'p bo'lgan.</p> <p>"bir" leksemasining q adimgi yodnomalar tilidagi serma'noliligi (8-11 asrlar) keyingi asrlarda ham yangi yangi semalar bilan boyigani ko'riladi, ayrim ma'nolar muomaladan chiqib ketgani ham kuzatiladi.</p> <p>'O'zbek tilining izohli' lug'atida ko'rsatib o'tilgan ma'nolarning ba'ziları sof tilshunos nuqtai nazaridan izohlangani tufayli semantika</p>

<p><i>'chu o'lganda birdur bu ikki mato, / tiriklikta nevcun qilurlar nizo' ham Utorud, ham özüm, ham ul parivash nazmini, / <u>bir-bir</u> aylab sharhu aytib har birining riqqatin'</i></p>	<p>2.bir xil, baribir, teng, farqsiz</p> <p>3.bittama-bitta, alohida, batafsil</p>	<p>ANAIL, I, 294-296</p>	<p>emas, so'zning funksional xususiyatlari birinchi planga chiqqani ham ko'rinadi.</p>
<p><i>'tah-tah yurakim qon edi, <u>bir-bir</u> sitamidin /ko'p-ko'p keluri chog'ida kelsa edi oz-oz'</i></p>	<p>4. alohida-alohida, boshqa-boshqa</p>		
<p><i>'<u>bir-bir</u> ustida qo'yubmen furqatingdin necha dog' / ishq xoni ichra qo'ygandek tabaq uzra tabaq'</i></p>	<p>6. har bir, har bitta, har qaysisi</p>		
<p>bir <i>'<u>bir</u> kam qirq'</i></p> <p><i>'<u>bir</u> juft, <u>bir</u> minut, <u>bir</u> o'ram... <u>Bir</u> oydan beri tutolmaymiz.</i></p>	<p>1. sanoq son. 1 raqami va shu raqam bilan ifodalangan eng kichik son, miqdor.</p>		
<p><i>'sizni <u>bir</u> odam so'rab keldi'</i></p>	<p>2. Hisob, miqdor, o'lcham chama</p> <p>3. Noaniqlik tushunchasi va ba'zi gumon olmoshlarining</p>	<p>O'TIL, I, 269-270</p>	

<p><i>'odam dunyoga <u>bir</u> marta keladi', 'to'mtoq qoshlari, chaqnagan ko'zlari <u>bir</u> ko'rganni dovdiratib qo'yadi'</i></p>	<p>vazifasi 4.ish-harakatning bir marta bajarilganligini yoki yuz berishini ifodalaydi</p>		
<p><i>'o'g'li <u>bir</u> yaxshi yigit ekan, bir kelishgan: chiroyliki'</i></p>			
<p><i>'hamma rozi bo'ldi, <u>bir</u> men rozi bo'lmadim'</i></p>	<p>4. so'z ma'nosini kuchaytirish</p>		
<p><i>'bizning yoshimiz <u>bir</u>'</i></p>	<p>5. ajratib, ta'kidlash ma'nosini ifodalaydi</p>		
<p><i>'<u>bir</u> o'ynab berayki, hammaning og'zi ochilib qolsin'</i></p>	<p>7.birdamlik, umumiylik, bir xillik, o'xshashlikni ifodalaydi</p>		
<p><i>'<u>bir</u> vaqt, <u>bir</u> oz, <u>bir</u> qancha, har <u>bir</u>...'</i></p>	<p>8.bo'rttirish ma'nosini ifodalaydi</p>		
<p><i>'<u>bir</u> unday bo'ldi, <u>bir</u> munday bo'ldi'</i></p>	<p>9. qo'shma so'z tarkibida kelib, turli ma'nolarni ifodalaydi</p>		
	<p>10. bog'lovchi vazifasida keladi</p>		

Ta'kidlash lozimki, yuqoridagi jadvalda bayon qilingan xulosalarimiz boshqa tadqiqotchilarning kuzatishlarida ham qayd etib o'tilgan, jumladan, Xolmanova Zulxumor Turdievning "Boburnoma" leksikasi tadqiqi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida qadimgi turkiy til, eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llangan so'zlar semantikasidagi o'zgarishlarni quyidagicha izohlanadi:

1) qadimgi turkiy til davriga xos ma'nolarda qo'llangan turkiy so'zlar: qabaq "yirik"; yog'iliq "yovlik", "dushmanlik"; "g'animlik", "adovat" (THTL,43); tuqun - "tutashmoq"; buq - "yashirinmoq" kabi so'zlar "Boburnoma"da semantik o'zgarishsiz qo'llangan. Bunday so'zlarning asosiy qismi harakat – holat, faoliyat ifodalovchi birliklardan iborat: yog'iq - "yov bo'lmoq": ikki-uch yil burundin beri yog'iqib edilar (BN, 364);

2) semantik o'zgarishlar bilan qo'llangan turkiy so'zlar. Qadimgi turkiy til va eski turkiy til davriga xos bir qator so'zlarning semantik tarkibidagi muayyan semalar eski o'zbek tili davriga qadar iste'moldan chiqqan. M., "aralashmoq", "qo'shmoq" (DLT,I,382), "aralashmoq", "qo'shilmov" ma'nolaridagi qat- fe'lidan yasalgan qotil-so'zi hozirda ishlatilmaydi. "Boburnoma"da qadimgi turkiy tilga xos qatil= so'zining "aralashmoq", "qorishmoq", "qo'shilmov" (DTS,434) semalari uchraydi. Ammo "ishtirok etmoq (biror nimada)", "ma'qullamoq", "qo'llab-quvvatlamov", "tan olmoq" ma'nolari (DTS,435) kuzatilmaydi.

Evür= fe'lining o'zlik nisbat shakli *evril-* qadimgi turkiy tilda quyidagi ma'nolarda ishlatilgan: 1)"aylanmoq"; 2)"yurmoq, kezmoq"; 3)"rad etmoq"; 4)"qayrilmoq", "burilmoq" (DTS,190). Evür- fe'l shakli "Boburnoma"da uchramadi. So'zning o'zlik nisbat shakli *evril-* asarda quyidagi ma'nolarda kelgan: a) "yurmoq": Erlik el ham afg'onlar sari evruldi (302); b) "aylanmoq, kezib chiqmoq" ma'nolarini anglatgan: Ba'zilarkim, yayoqyurub evrulurlar edi, bir evrulguncha tong otar edi (147/84)¹³.

O'z tadqiqotida bu xususda olim shunday xulosa chiqaradi: «asar leksikasidagi turkiy so'zlarning 60%dan ko'pi hozirda mustaqil, lug'aviy ma'nosida qo'llanadi. Mazkur so'zlarning semantik strukturasi muayyan semalar iste'moldan chiqqan. "Boburnoma" leksikasining funktsional-semantik tahlili qadimgi turkiy so'zlarning eski

¹³ Z. T. Xolmanova, "Boburnoma" leksikasi tadqiqi: Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati, Toshkent, 2009, 14-b.

o‘zbek adabiy tilida keng semantik doiraga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Keyingi davrlarga kelib leksema semantik tarkibida torayishyuz berganligi, ya’ni polisemantik so‘zning ma’no imkoniyatlari qisqargani ma’lum bo‘ladi. Bir qator turkiy so‘zlarning muayyan semalari hozirgi o‘zbek adabiy tilida kuzatilmaydi».

Xulosa

Xullas, jadvalda bayon etilgan ma'lumotlardan ham ko'rinib turibdiki, XI – XXI asrlar – qariyb ming yil davomida yaratilgan hamda badiiy, ilmiy asrlarga asoslanib tuzilgan qomusiy lug'atlarimizda so'zlarning konseptual tarafida prinsipial o'zgarishlar uchramagan, so'zlarning ma'nosida kengayish (konseptual kengayish) va ba'zan torayishni kuzatish mumkin. Til semantik sathida yuz bergan o'zgarishlar uning leksikasida va tabiiyki, u yoki bu lisoniy belgining konseptual ma'nolarining kengayishi yoki torayishida o'z ifodasini topadi. Paydo bo'lgan har yangi ma'noda asosiy, o'zak sema bilan bevosita yoki bilvosita (metaforik, ko'chma) bog'liqlik va aloqa mavjud. Tabiiyki, bu hol o'sha asrlar yaratilgan davrga xos OLMning shakllanishiga o'z tuzatishlarini ham kiritgan.

Adabiyotlar va manbalar

Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1-4 jildlar, E.I.Fozilov tahriri ostida, T: Fan, 1983-1984.

ALLWORTH, EDWARD A., *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History.*-Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990. -PP.4-18;A.Sa'dullayev va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti, T: Akademiya, 2000.

GERASHENKO B.M., SHIPITSINA G.M., *Leksikograficheskoe otrazhenie dinamicheskix protsessov v leksike russkogo yazika* // Nauchnie vedomosti. Seriya Gumanitarnie nauki. 2010. № 18 (89).Vipusk 7.

DUDCHIK A. S., SIMONOVA A. A., SHNOTINA A. A. *Yazik i vremya: problema smisla v filosofii i yazike* // Nauchno-metodicheskiy elektronniy jurnal «Konsept». – 2016. – T. 2. – 576–580.

IVANOV V. B. *Myortvie yaziki* // Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar/ Gl. red. V. N. Yarseva. -M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1990. — 683.

KOLLEKTIV. *Drevnetyurkskiy slovar* –L: Nauka, Leningradskoe otdelenie, 1969.

KOLLEKTIV. *Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov.* T.1-3. -M.: Vostochnayaliteratura, 1974-1980 - 768 + 349 + 395.

LABOV, UILYAM. *O mexanizme yazikovix izmeneniy* // Novoe v lingvistike. Vip.7. Sotsiolingvistika, M: Progress, 1975.

LOMTEV T.P. *K voprosu o prichinno-sledstvennix otnosheniyax v razvitiit strukturi yazika* // Yazik i chelovek. – M.: MGU, 1970.

MAHMUDOV N. *Tilning so'z xazinasini va olamning lisoniy manzarasi* // So'z san'ati, № 1 (2018).

MIXALCHENKOV.YU, (red.) *Slovar sotsiolingvisticheskix terminov.* Rossiyskaya akademiya nauk/Institut yazikoznaniya/. Rossiyskaya akademiya lingvisticheskix nauk / Institut inostrannix yazikov. - M. – 2006. -312 - ISBN: 5-88 934-311-4.

MUSORIN A. YU. *O sodержanii ponyatiya "myortvie yaziki* //Yazik i kultura. - Novosibirsk, 2003.

SODIQOV Q. *O'zbek tili o'tmishda qanday atalgan?* ><http://tashgiv.uz/o'zbek-tili-o'tmishda-qanday-atalgan/> (December, 2018).

Funksionalnaya lingvistika. Itogi i perspektivi. Materiali konferensii. – Yalta, 2002.

XOLMANOVA Z. T., “*Boburnoma*” leksikasi tadqiqi: Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. -Toshkent, 2009.